

УДК 94 (477.51) «1853–1856»

DOI 10.31654/2520-6966-2023-23F-109-279-298

Олексій Лейберов

старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
lejberov@ukr.net

**Місто Ніжин під час Східної (Кримської) війни
1853–1856 років**

Стаття присвячена розгляду та аналізу соціально-економічного становища провінційного містечка Ніжин Чернігівської губернії у роки Східної (Кримської) війни у якій Російська імперія зазнала відчутної поразки і була змушена проводити так звані «Великі Реформи» Олександра II. На основі нововведених у науковий обіг архівних джерел автор розглянув різні складові проблеми. Окрема увага присвячена вивченню соціальної структури міського населення. Широка статистична база, залучена автором, доводить, що основу міських мешканців складали представники двох по-датних груп – міщани та козаки. Кількість представників привілейованих соціальних груп, що складали верхівку міста, нараховувала лише кілька відсотків. Вивчена статеві-демографічна структура населення міста у якій більшість складали чоловіки, що було обумовлено війною. З поміж різних етноконфесійних груп населення міста, окрема увага приділена грекам та євреям. Автор доходить висновку, що останні поступово витісняють греків з сфери міської торгівлі та промисловості. У свою чергу грецька община кількісно зменшується та втрачає всі свої економічні привілеї. Автор дослідження проаналізував всі сфери економічного розвитку міста – сільське господарство, торгівлю, промисловість та промисли. У результаті вивчення статистичних даних ми дійшли висновку, що Ніжин скоріше нагадував велике село. Тут переважало сільське господарство на яке були зорієнтовані всі інші галузі. Прибутки населення були незначними, а це унеможливлювало подальший розвиток економіки міста. Податки та грошові збори збиралися з населення регулярно й у повних обсягах. При цьому населення міста активно долучалося до різноманітних заходів губернської адміністрації з підтримки діючої армії.

Ключові слова: Ніжин, Кримська війна, соціально-економічне становище, сільське господарство, промисловість, торгівля, промисли.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. є однією з тих історичних подій, що докорінним чином змінила внутрішню та зовнішню політику Російської імперії у другій половині XIX століття. Поразка у цій війні стала головною причиною т. з. «Великих Реформ» 60–70-х рр. XIX ст.,

проведених імператором Олександром II. Політичне та соціально-економічне становище, у якому опинилась Росія на середину XIX ст. перегукується з сучасними подіями навколо України. Російська імперія, яка вийшла переможцем у наполеонівських війнах 1812–1814 рр., на певний час стала найвпливовішою державою на європейському континенті та перетворилась на «жандарма Європи», який вирішував долі народів та країн. Але за роль європейського лідера доводилось платити колосальним навантаженням на економіку. Майже половину в державному бюджеті імперії займали військові витрати. Разом із тим, до війни Росія підійшла з багаточисельною, але погано озброєною армією та флотом, що одразу позначилось на результатах воєнних кампаній. Ще гіршими за військово-політичні результати війни стали її економічні наслідки. В армію та ополчення була призвана значна частина працездатного населення міста та села, важким тягарем для міщан та селянства стали постійна та підводна повинності, а також різноманітні реквізиційні збори. Разом із неврожаями 1853–1856 рр. це призвело до скорочення посівних площ та зменшення поголів'я худоби, зростання цін на продовольчі товари та зниження життєвого рівня населення. Значні воєнні видатки та зменшення податкових надходжень призводили до зростання бюджетного дефіциту, який перекривався шляхом емісії кредитних білетів та зовнішніми позиками. Результатом фінансових труднощів стали збільшення державного боргу та занепад у сфері грошового обігу – інфляція, коливання і падіння курсу карбованця. Блокада флотом союзників морських портів, призвела до скорочення експортно-імпортних операцій та зменшення митних надходжень. Казенна промисловість не змогла забезпечити потреби армії, а неналагоджена інтендантська служба не дозволяла в повному об'ємі постачати провіант та фураж. Перше початкове оживлення комерційного життя та сприятлива військова кон'юнктура, дуже швидко змінились глибокою промисловою кризою та загальною депресією всього народного господарства.

Вивчення різних аспектів історії окремого населеного пункту у період війни, життя, проблем та потреб його населення, функціонування місцевої влади та органів управління, їх взаємовідносин з центральними органами керівництва країною, внесок населення у боротьбу із зовнішнім ворогом – цей комплекс проблем залишається маловивченим істориками та дає змогу зробити аналіз та певні висновки, які можуть стати у пригоді в світлі сучасних обставин та подій.

Історія Чернігівської губернії та міста Ніжина у роки Кримської війни практично не має власної історіографії. Вона обмежується лише

кількома краєзнавчими дослідженнями, які присвячені різним аспектам проблеми, але не створюють широкої, узагальнюючої картини життя міста та його населення [1–3]. Деякі свідчення можна взяти з мемуарів сучасників, але й вони носять описовий, фрагментарний характер [4–5]. Натомість архівні матеріали, що зберігаються у фондах Відділу Державного Архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН) хоча й розпорошені по різних справам, але допомагають скласти цілісну картину повсякденного життя Ніжина та його населення. Особливий інтерес привертає документ під назвою «Відомість про стан добробуту міста Ніжина у 1855 році» [6]. Документ об'ємом у 5-ть двосторонніх канцелярських аркушів, був підготовлений та складений 7 листопада 1855 р. начальником міської поліції на виконання розпорядження в.о. цивільного губернатора Чернігівської губернії О. М. Аненського, та переданий на розгляд міського голови Ніжина С. Чеплівського та маршала повітового дворянства Я. М. Почеки.

«Відомість...» складається з кількох розділів присвячених ґрунтовному опису чисельності населення, його соціально-становій структурі, земельній власності, економіці міста та фінансовому стану в цілому. Опис міста та його економічного потенціалу доповнений значною кількістю статистичного матеріалу, зведеного у таблиці.

У статистичних описах губерній та повітів, що склалися у Російській імперії на початку та у середині XIX століття, одними із головних показників була кількість проживаючого населення та його соціальна стратифікація. На середину XIX століття Ніжин, за словами професора М. М. Бережкова залишався: «...доволі великим населеним пунктом, але все ж таки повітовою глушиною, який переважав свою губернську метрополію і розмірами і населеністю» [4, с. 808].

Таблиця 1

Населення міста

		Чоловіча стать	Жіноча стать	ВСЬОГО
Дворяни	Спадкові	36	39	75 (0,38 %)
	Особисті	119	149	268 (1,37 %)
Духовенство		68	107	175 (0,89 %)
Почесні громадяни		35	20	55 (0,28 %)
Купці	Місцеві	494	486	980 (5 %)
	Іногородні	4	-	4 (0,02 %)
Міщани	Місцеві	4495	4618	9113 (46,6 %)
	Іногородні	1930	650	2580 (13,2 %)

Греки		83	92	175 (0,89 %)
Нижні чини	Різних команд	200	15	215 (1,09 %)
	Кантоністи	150	-	150 (0,77 %)
	Безстроково відпускні	-	-	-
	Відставні	125	228	353 (1,8 %)
Селяни	Державні	-	-	-
	Удільні	-	-	-
	Ямщики	-	-	-
	Поміщицькі	142	140	283 (1,45 %)
	Дворові	141	157	298 (1,52 %)
	Фабричні	-	-	-
Казенні селян	51	57	108 (0,55 %)	
Козаки		2359	2362	4728 (44,26 %)
РАЗОМ		10432 (53,4 %)	9120 (46,6 %)	19552 (100 %)*

* відсоткові показники прораховані автором статті

У 1852 р. населення міста складало 20035 осіб (10625 чоловіків та 9410 жінок), у 1853 р. – 20000 осіб (10320 чоловіків та 9680 жінок), 1854 р. – 19268 осіб (10300 осіб чоловічої статі та 8968 жіночої статі відповідно). Якщо порівняти ці цифри з показниками 1855 р., можна побачити незначні коливання (від – 2,5 % до + 1,4 %) [6, арк. 35 зв., 37 зв., 39 зв.]. Показник приросту населення у 1855 р. міг бути і більшим, але від епідемії холери у тому році померло 85 осіб чоловічої статі та 87 жінок (0,88 % від загальної чисельності населення міста). Можна погодитися з автором документу, який зазначав, що «значного спаду чи приросту населення упродовж останнього трирічного періоду не було», на що була накладена резолюція С. Чеплієвського – «неправий» [6, арк 29].

Аналізуючи наведені у таблиці данні слід зауважити, що відсоток дворян, що проживали у місті був доволі незначним. Так само незначним був відсоток тих соціальних груп, які умовно можуть бути віднесені до «верхівки міста» (почесні громадяни, духовенство та заможне купецтво). Основну масу населення складали міщани та козаки – більше 90 % населення міста. Ці два соціальні прошарки відносилися до «податних станів», тобто сплачували основні державні податки та не мали податкових пільг та преференцій. Проведена у 1824 р. так звана «міська реформа» фактично прикріпила міщан до місць їх проживання та призвела до зростання їх оподаткування в середньому на 34 %. «Малоросійське козацтво», окрема соціальна група населення, що

сформувалась у кінці XVIII століття, коли Гетьманщина була остаточно інкорпорована до складу Російської імперії. Намагання імперського адміністративно-бюрократичного апарату прив'язати та уніфікувати верстви населення колишньої гетьманської держави до загальноросійської соціальної структури і призвели до появи такого стану. Маючи деякі відмінності від державних селян у соціальному статусі, козаки у лютому 1812 р. були зрівняні з ними економічно та у виконанні повинностей. За підрахунками дослідниці історії українського козацтва О. Бачинської, у 1862 р. «малоросійські козаки» становили 33 % від усіх жителів Чернігівської губернії, що цілком корелюється з наведеними у таблиці даними [7, с. 17].

Автор «Відомості» включив у таблицю лише одну етнонаціональну групу міського населення – греків. Але на той час вони складали у структурі міського населення менше 1 відсотку. Натомість не були включені у таблицю євреї. А міне всього 15 років і автор «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії» напише: «... у 1701 р. за записами отця Леонтія живе греків у Ніжині багато, торгових людей, але зараз залишилося мало греків, замість них торгівлю та ремесла захопили жида... Колись Ніжин процвітав торгівлею. Зараз вона занепала, особливо від страшної сарани – жидів». Автор такого неполіткоректного вислову, духовна особа, для якої євреї – іновірці, на протипагу православним грекам. Але те, що грецька діаспора значно зменшилася кількісно і втратила свої фінансові та політичні позиції у місті, факт незаперечний. Підтвердження цього знаходимо у історико-етнографічних записках Я. М. Почеки. У 1863 р. він занотує: «...на сьогодні мало греків, що проживають власно у Ніжині, більша частина з них і самі найбагатші живуть у Москві, Таганрозі та Одесі, але рахуються при тому членами Ніжинського Грецького Братства» [8, с. 217].

Статеводемографічний показник у структурі населення міста на 1855 р. складав 53,4 % чоловіків та 46,6 % жінок. Але аналіз по кожній соціальній групі міського населення показує відносну пропорційність, або незначну перевагу представників саме жіночої статі (для Лівобережної України співвідношення чоловічої та жіночої групи населення – 100 на 102 особи. Відхилення від такої рівноваги у діапазоні 1–10 %, розцінюється, як негативний фактор демографічного росту). Відсутність міжстатевої рівноваги та перевага чоловіків над жінками серед мешканців міста була обумовлена в першу чергу за рахунок військових міської залоги та іногородніх міщан, які проживали у Ніжині без дружин та родин.

Незначним був і відсоток селян у соціально-демографічній структурі міста (всього 3,5 %). Прикріплені до землі, вони ще не почали масово переселятися до міста, що стане яскравою ознакою пореформених міст в Україні. Як правило, селяни-кріпаки проживали у селах та хуторах своїх поміщиків-власників, а у місті були представлені тільки у якості дворових (домашньої прислуги) [6, арк. 29].

Іншим, важливим статистичним показником був опис земельних територій, на якому проживало і якими користувалось міське населення та розподіл землі по праву користування. У феодално-кріпосницькому суспільстві земля залишалась головним мірилом багатства та основним засобом, що приносив прибуток. Ніжин не лише за чисельністю населення відносився до «маленьких» провінційних міст, але й за територією. Хоча у цей час «Чернігівські губернські відомості» порівнювали Ніжин «...якщо не з губернським, то з багатим торгівельним містом», насправді він залишався, на думку одного із сучасників, «великим і багатим селом». Місто займало площу у 1483 десятини, було «оточене з усіх боків орними землями...» (це ще плюс 3797 десятин) [6, арк. 29 зв.]. У самому місті половина території було зайнята «садами та городами». Це сильно дивувало мандрівників, які відвідували Ніжин вперше. «Землеробські роботи, відбуваються не лише навколо міста, але навіть і у середині... ці жовті ділянки жита, що розташовані біля самої застави, ці великі плантації тютюну, що тягнуться по місту паралельно з бруківкою, ці голосні пісні робітниць на баштанах у середині міста» – така характеристика була подана у одній із заміток газети, що виходила у губернському центрі.

Заміські території були зайняті сінокосами, луками, садами, городами, хуторами, пасовищами, лісами та ріллям [6, арк. 29 зв.]. Слід зауважити, що ці землі, які належали місту та були відведені під сільськогосподарські потреби, орендувалися приватними власниками та приносили до міської скарбниці суттєві прибутки. Міські землі були розподілені за своєю якістю на три категорії: «гарні» – 2168 десятин, «середні» – 835 десятин, та «худі» – 905 десятин [6, арк. 35 зв.]. Середній розмір прибутку з однієї десятини у межах міста становив всього 1 крб. 81 коп. Землі за межами міста приносили 3232 крб. 50 коп., а сінокоси – 769 крб. 50 коп. на рік [6, арк. 36]. Середня врожайність земель оцінювалась як сам 3 [6, арк. 29 зв.].

Таблиця 2

Міська земля

А. У межах міста		
	Десятин*	Пояснення
Під будівлями	494	
Під садами та городами	739	
Вулиці, площі та річка	250	
РАЗОМ 1483		
Б. За межами міста		
Під суспільними пасовищами	-	
Фабрики, заводи та інші промислові заклади	16	Чернови, Клобукови
Хутори, сади та города	501	Примітка: «Запитати у землеміра»
Сінокоси та луки	513	
Рілля	2155	
Ліси	612	
Незручні землі	-	
ВСЬОГО	3797	
РАЗОМ 5280		

*десятина – одиниця виміру площі, що дорівнювала 2400 квадратним сажням або 1,09 га.

Таблиця 3

Розподіл землі по праву користування

	Десятин	Прибуток, що отримує місто (крб.)
Міські установи	62	1 крб. 36 коп.
Казенні установи	-	-
Купецькі, міщанські та ремісничі установи	15	37 крб.
У користуванні приватних осіб	5199	868 крб.
РАЗОМ	5276	906 крб. 36 коп.

Автор «Відомості...» повідомляв, що житлового та громадського будівництва в місті ніякого практично не ведеться, а будують тільки одні торгівельні лавки. За підрахунками ніжинського історика П. П. Овдієнка, «у Ніжині на 20 тисяч населення припадало 400 крамниць. У Києві на початку 60-х років була кам'яною лише 1/8 будинків, у Рівному – 1/9, у Бердичіві – 1/10. Це десь відповідало середнім міркам для губернських міст Росії» [9, с. 71]. У Ніжині цей показник складав 1/36 (всього 2,75 %).

Чим був Ніжин у період Кримської війни можна наочно уявити з даних Таблиці № 4. Окрасою міста були багаточисельні культові споруди. Будівлі різноманітних державних установ (т. з. «присутственныя места») за гадкою одного з мандрівників, що відвідував місто у середині 40-х рр. XIX ст. були «негарні, старі та неохайні...», правда він додавав, що практично всі приватні будинки виглядають так само.

Таблиця 4

Будівництво у 1855 р.

Кількість будівель			
	Кам'яних	Дерев'яних	ВСЬОГО
Церкви	21	3	24
Церковні та монастирські житлові будівлі	2	5	7
Будівлі, що належать казенним установам	4	-	4
Суспільні міські будівлі	-	-	-
Приватні	60	2122	2182
РАЗОМ	87	2130	2217

У зв'язку з тим, що практично вся забудова міста була переважно дерев'яною (96%), частими явищами були пожежі. «У останнє триріччя відбулось 14 пожеж, а саме: у 1852 р. – 5, 1853 р. – 5 та 1854 р. – 4. У 1852 р. згоріло 4 будинки та клуня на суму 650 крб., у 1853 р. – 5 будинків, клуня та комора на суму 935 крб., а у 1854 р. згоріли 5 будинків та два сараї на суму 658 крб., що завдало загальних збитків на суму 2273 крб. сріблом» [6, арк. 30]. Слід відмітити, що пожежі були постійним лихом для населення Ніжина. Так у «Свідченнях... про повітове місто Ніжин... від 8 липня 1804 р.» повідомлялось, що: «У продовж десяти років були щорічні пожежі, і за цей час їх було 46» [10]. Таким чином можна зробити висновок, що за півстоліття нічого у протипожежній системі міста на краще не змінилось.

Окремий розділ «Відомості...» був присвячений аналізу економічного потенціалу міста. Економіка Російської імперії у середині XIX ст. знаходилась у глибокій кризі, а війна її тільки поглибила та загострила. Ніжин – яскравий тому приклад. Характерний для українських губерній аграрний, доіндустріальний тип економіки формував і тип українських міст. Міста в Україні, ще залишались значною мірою продовженням села, додатком до його економіки. [9, с. 71]. До складових економічного потенціалу Ніжини можна було віднести всього кілька галузей – сільське господарство (землеробство, скотарство); промисловість (фабрична, ремісничо-цехова та кустарна); торгівля.

Банківсько-фінансової сфери у місті просто не існувало. «Бірж та суспільних банків у місті не має» [6, арк. 31]. На 1855 р. у місті та його околицях нараховувалось 2102 «промислових» господарства. З них 1365 (65 %) відносилися до сільськогосподарської галузі, на торгівлю припадало 715 (34 %), на ремісничу галузь – 12 та 10 на фабричне виробництво. Дві останні галузі разом становили всього 1 % (!). Таким чином чисельність землеробських господарств була у 1,8 разів більшою, ніж кількість торговельних, фабричних та ремісничих разом взятих. В аграрній Чернігівщині й промисловість була продовженням сільськогосподарського циклу. Тобто була спрямована на переробку сільськогосподарської продукції.

Таблиця 5

Землеробська промисловість

	Міські землі (десятин)	Приватні володіння (десятин)	ВСЬОГО	Отримуваний прибуток (крб.)
Земля під городами	-	739	739	805
Сінокісних луків	42	480	522	534
Рілля	19	2155	2174	2214
РАЗОМ	61	3374	3435	3553

Один із сучасників залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел – це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення. Крім того жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волових валках своєї і чужої поклажі» [5, с. 51, 52.].

Звертає на себе увагу показник того, що одна десятина землі, залучена у сферу землеробства приносила всього 1 крб. 03 коп. прибутку. А якщо додати до цього, те що у галузі землеробства працювало майже 6,5 тис. працівників, то результати виявляються вкрай мізерними.

Ще однією галуззю сільськогосподарського виробництва було скотарство. Як зазначав один із чиновників: «особливих пасовищ не

існує, а випас худоби проходить на толочних місцях та полях після збирання хлібу, але потреба у пасовищах задоволена у середній мірі» [6, арк. 41зв. – 42].

Таблиця 6

Скотарство

	Кількість	Загальна приблизна ціна (крб.)
Коней	3650	17250
Велика рогата худоба*	8054	32216
Дрібна рогата худоба	5207	5214
РАЗОМ	36911	54680

* Велика рогата худоба - тільки корови та воли; дрібна рогата худоба – вівці, кози та свині; 10 голів дрібної рогатої худоби приймаються за одну голову великої.

Як зазначав історик Петро Овдієнко: «У бідному аграрному ре-гіоні і місто небагате» [9, с. 74]. У документах за 1853 р. зафіксовано: «Фабрик та заводів не має» [6, арк. 38]. Але у 1855 р. їх нараховується вже 4 на яких було зайнято 49 осіб (відносно зростання стано-вить 400 %).

Таблиця 7

Фабрична промисловість

	Кількість фабрик	Кількість працюючих людей	Вартість щорічно виготовленої продукції
Гуральні	1	26	10200
Салотопні	1	12	6250
Шкіряні	-	-	-
Мильні	1	5	2550
Тютюнові	1	6	560
РАЗОМ	4	49	19560

Як можна помітити, вся фабрична промисловість була зорієнтована на переробку сільськогосподарської продукції. У Чернігівській губернії, так само як і в Полтавській та Харківській, віддалених від чорноморських портів, перевага віддавалась виробництву горілки. Гуральництво не вимагало великих капіталовкладень, давало гарантований прибуток, базувалось на значному надлишку сировини (зерно) та постійному попиті. З 15 торгівельних закладів «сфери громадського харчування та відпочинку», що існували у місті, у 13 продавали алкогольні напої різної міцності (див. Таблицю 10).

Справжніх, суто капіталістичних підприємств не було, але зберігалась маса пережитків середньовічних цехових об'єднань, що базувались на ремісничому виробництві. Саме цехове ремесло об'єднувало основну масу виробників міста. В умовах обмеженого, внутрішнього споживчого ринку та жорсткої конкуренції, суворої цехової регламентації у місті офіційно не було ремісників-партачів, що працювали поза межами цехових організацій, але у помітках С. Чаплієвського на полях документу читаємо – «кустарні промисли процвітають».

Таблиця 8

Реміснична промисловість

ЦЕХИ	Чисельність				Вартість щорічно виготовленої продукції (крб.)
	майстрів	Підмайстрів	учнів	ВСЬОГО	
Кравців	75	38	215	331	2580
Модистів	2	2	16	20	562
Шевців	106	116	223	445	1680
Столярів	16	35	178	229	1225
Ковалів	85	90	68	243	1680
Золотих та срібних справ майстри	20	20	30	70	1400
Пічників	75	32	24	131	620
Сажотрусів	4	-	-	4	120
Пекарів	12	6	8	26	620
М'ясників	31	35	4	70	1460
Виробників взуття («башмачники»)	42	75	115	232	1800
Виробників рукавичок («перчаточники»)	1	1	-	2	50
Мідники	7	4	7	18	620
Каретників	2	2	-	4	3250
Візників	25	-	-	25	360
Коновалів	2	2	-	-	250
Бондарів	65	35	47	147	640
Лудильників	6	4	5	15	310
Ткачів	46	38	23	107	580
Фортепіанних майстрів	2	-	-	2	-
Капелюшників	55	18	31	104	280
Кушнірів	64	32	13	109	750
РАЗОМ	746	585	1008	2339	21017

Аналізуючи таблицю слід наголосити, що цехове виробництво було вкрай неприбутковим.

Найбільш розвинутою, а отже й найбільш прибутковою галуззю міського господарства залишалась торгівля. Як згадував відомий перекладач та письменник Олександр Якович Кониський: «Ніжин – місто невелике... У нього було славнозвісне минуле історичне, особливо торгашеське, тому серед людності було вдосталь людей із статками». Через місто проходили 4 поштових тракти у напрямках на Київ, Москву, Санкт-Петербург та Полтаву. Річка Остер, що протікає через місто, давно перестала бути судноплавною, хоча на початку XIX століття місцевою владою робилось кілька спроб почистити та розширити русло. Товари у Ніжин доставлялися виключно сухопутними шляхами. «Ярмарки, щорічні, що відбуваються у місті – Всеїдна, Троїцька та Покровська, на яких продається товарів, привезених з інших міст, на суму до 700 крб. Базари: базарів щотижнево буває два. У понеділок та п'ятницю, на яких продається товарів та продуктів...приблизно на суму до 300 крб. з кожного базару» [6, арк. 31]. За підрахунками П. Овдієнка загальні середньорічні суми реалізації товарів на цих ярмарках складали приблизно 30–32 крб. на сім'ю, що співпадає із загальними оцінками платоспроможного попиту простого люду. Крім того, ціни весь час зростали і тільки у і 50-х рр. XIX ст. вони виростили на 32 % [9, с. 73].

Таблиця 9

Торговля

	Кількість виданих торговельних свідоцтв	Кількість оголошених капіталів (крб.)	Торговий щорічний оберт капіталів за триріччя
Купці 1-ї гільдії	-	-	-
Купці 2-ї гільдії	4	18000	10850
Купці 3-ї гільдії	75	17340	150840
Іногородні купці	4	9600	18600
Іноземні купці	-	-	-
РАЗОМ	83	44940	180290

У 1853 р. було видано всього 3 торговельних свідоцтва купцям другої гільдії та 68 купцям 3-ї гільдії, на наступний рік цифри не змінилися, у 1855 р. відбулось певне зростання, що було викликано, як ми зазначали, тимчасовим оживленням комерційного життя та сприятливою військовою кон'юнктурою [6, арк. 41зв. – 42]. Хоча

цифри, наведені у таблиці відбивають певний позитивний момент активного накопичення купецького капіталу, але як свідчать дані статистики в цілому по імперії він показував тенденцію до зниження. За 1811–1850 рр. питома вага гільдійського купецтва впала з 15 до 7 відсотків, а купців 2–ї гільдії до 2 % [9, с. 82]. Додатковим тягарем, що лягав на плечі купецтва, були регулярні виїмки «живих грошей». Так у 1853 р. ніжинські купці заклали у державну скарбницю мит, земських, міських зборів на суму 5414 крб. 32 коп., у 1855 р. – 5904 крб. 06 коп., а за весь трьохрічний період – 16416 крб. 38 коп. [6, арк. 41 зв. – 42]. Наведені дані, повністю підтверджують відомий вислів, що був популярним у прогресивно-інтелігентських колах тогочасного російського суспільства, що характеризував економічну ситуацію у країні в цілому: «Відставання породжує бідність, а бідність – відставання».

Попри воєнний час, у місті продовжували функціонувати торгівельно-розважальні заклади. Більшість з них були спрямовані на задоволення потреб небагатої та невибагливої публіки. Кав'ярень та дорогих ресторанів у місті не було, а переважали харчівні, трактири та погребі. Як ми згадували вище, у більшості з них продовжували продавати горілчані напої, торгівля якими приносила державі та місту суттєві акцизні надходження.

Таблиця 10

Торгівельні заклади

	Кількість закладів	Кількість акцизних платежів на користь міста (крб.)
Готелів	5	150 крб.
Трактирів	1	-
Ресторацій	-	-
Кафе-ресторацій	-	-
Кондитерських	1	-
Кавових домів	1	20 крб. 50 коп.
Харчівень	1	15 крб.
Погребів	6	-
РАЗОМ	15	187 крб. 50 коп.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що на одну людину зайняту у фабричному виробництві в середньому на рік припадало 399 крб.

прибутку, у ремеслі – майже 9 крб., у торгівлі – 724 крб., а у сільсько-му господарстві – всього 55 коп. Варто погодитись із думкою деяких дослідників про те, що для «промисловості» Ніжина постійним був хронічно низький рівень накопичення капіталу, а звідси витікали всі її проблеми.

У своїх щорічних звітах, міська адміністрація приділяла особливу увагу висвітленню питання «стану добробуту». Поняття «добробуту» у чиновницько-бюрократичних колах Російської імперії розумілося дещо своєрідно. У соціологічній науці поняття «добробут» оцінюється науковцями за кількома параметрами: рівнем прибутків, податковими вилученнями та вільним платоспроможним попитом та розповсюджується на все населення. У місцевої влади це було абстрактним поняттям, яке включало в себе всі фінансові надходження, що формували міський бюджет та витрати з нього. Міські бюджетні прибутки за трирічний період складали в рік 5754 крб. 92 коп. У тому числі – з міського майна та оброчних статей (1586 крб. 71 коп.), зборів з промисловців (565 крб. 56 коп.), непрямих податків (340 крб.), додаткових прибутків (3262 крб. 65 коп.). Міські видатки за трирічний період складали в рік 8172 крб. 72 коп. У цю суму входять витрати на: утримання місць та осіб міського управління (4985 крб. 88 коп. – більше половини!!!), на утримання міського майна та винайм приміщень (1403 крб. 55 коп.), на зовнішній благоустрій міста (984 крб. 30 коп.), на видачу військовим чинам квартирних грошей та інших витрат по військовій частині (152 крб. 68 коп.), на другорядні видатки (646 крб. 16 коп.), разом з тим на утримання учбових, благодійних та інших суспільних закладів не виділялось жодної копійки [6, арк. 33–33 зв.]. Бюджет міста за весь період війни був дефіцитним, видатки перевищували прибутки майже на 2,4 тис. крб. Разом з тим, за рахунок попередніх накопичень коштів, на 1 січня 1855 р. капітал міста складав 16718 крб. 89 коп. [6, арк. 33 зв.]. Увесь міський бюджет Чернігова, наприклад, навіть у середині XIX ст. становив всього 14 тис. крб., а на комунальні потреби цей губерньський центр витрачав всього 100 крб. на рік.

Ще одним джерелом поповнення міського бюджету були натуральні повинності, які сплачувало населення міста. Підводна повинність принесла у 1855 р. до міського бюджету 2142 крб. у порівнянні з 1854 р., коли місто заробило «на прогонах» всього 656 крб. 75 коп. Це було пов'язано зі значним збільшенням перевезень військових замовлень та транспортуванням вантажів та військових резервів у бік фронту (місто частково забезпечило транспортом та рухомим складом дружини Московського, Ярославського, Костромського, Нижегородського, Пензенського та Самарського військових округів).

родського та Володимирського ополчення, що проходили через Ніжинський повіт) [1, с. 62]. Шляхова повинність забезпечувалася населенням міста наданням кінних та піших робітників та певної кількості будівельних матеріалів. Щорічні витрати міського населення на ремонт доріг навколо та у самому місті складали суму 377 крб.77 коп. [6, арк. 33 зв.]. Ще одним фінансовим тягарем на ніжинцяч лежала квартирна повинність. Міське населення повинно було розміщувати у своїх помешканнях обер-офіцерів та нижні чини, для штаб-офіцерів та генералів відводилися окремі квартири. Місцеві жителі не лише надавали приміщення для проживання офіцерів та солдат, а були змушені забезпечувати їх більш-менш пристойними умовами проживання, зрозуміло за свій рахунок. Тільки на опалення (1115 сажнів дров) за три роки городяни витратили колосальну суму у 10600 крб. При цьому у 1852 р. ціна сажня дров була 9 крб. 50 коп., у 1853 р. – 10 крб., у 1854 р. – 9 крб. На освітлення квартир місто кошти також не виділяло. Мешканці самі повинні були закупати свічки. За три роки було закуплено 193 пуди 12 фунтів свічок на суму 810 крб. 90 коп. (у 1852 р. пуд свічок коштував 3 крб.80 коп., у 1853 р. – 4 крб. 40 коп. у 1854 р. - 4 крб. 40 коп. сріблом) [6, арк. 39].

Таблиця 11

Грошові збори

	У 1852 р.		У 1853 р.		У 1854 р.		Разом за три роки		У середньому за рік	
	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.
Державному казначейству подушної податі	8517	72	8848	72	12772	23	30138	67	10046	22
На земські повинності	1916	7	696	79	3399	57	6012	43	2004	11
На рекрутську повинність	354	-	36	-	1024	28	1414	38	471	46
У міські прибутки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
РАЗОМ	10787	79	9581	51	17196	1,08	137565	48	12521	79

На 1 січня 1855 р. за мешканцями міста рахувалась заборгованість (т. з. «недоимки») державному казначейству – 1013 крб. 13 коп., на земські повинності – 4641 крб. 64 коп., разом – 5654 крб. 77 коп.

[6, арк. 33 зв.] По рекрутській та іншим повинностям місто заборгованості не мало. Відходячи від загальних цифр, щоб остаточно скласти картину життя пересічного мешканця міста, слід порівняти середні заробітки працюючого населення та динаміку цін на товари та послуги. «Середній денний заробіток міщанина складав 25 коп., козака (вільного селянина) – 15 коп., 10 коп. – кріпака, хоча такі величини вважались посередніми для українських губерній, але у Чернігівській та Харківській цей показник був меншим. У річному вимірі це давало близько 29 крб. на кріпака, 43 крб. на державного селянина та 72 крб. на міщанина» [9, с. 72.] З цих доходів слід відняти прямі державні податки (вони були незначними). Кріпаки сплачували 2 крб., державні селяни – 5 крб. сріблом, а міщани – 9 крб. (подушне, земський збір, громадські складки). Але основний по-датковий тягар складався з «непрямих» податків, що закладалися у ціну товарів (горілчаний збір, різноманітні акцизи). За підрахунками дослідників, на 1 крб. прямих податків припадало 3 крб. «непрямих» зборів. Таким чином, загальний рівень оподаткування виростав в кріпака до 8 крб., в державного селянина – десь до 20–ти, а в міщанина - сягав приблизно 35–36 крб. [9, с. 72–73]. У війну в Малоросійських губерніях спостерігалось зростання цін (у 2–2,5 рази), особливо в південних, наближених до театру воєнних дій, губерніях. Середня ціна пуда жита у Чернігівській губернії зросла з 3,63 до 5,76 крб., пшениці з 5,58 до 8,88 крб., вівсу з 2 крб. 46 коп. до 7 крб. Жива курка, яка до війни коштувала всього 70 коп. у 1855 р. продавалась за 2,5 крб., ціна фунту яловичини зросла з 40 коп. до 1 крб. 60 коп. Значно збільшились ціни на сіно та солому.

Підбиваючи підсумки слід наголосити на тому, що Кримська (Східна) війна стала тією рубіжною подією, після якої зміни та реформи стали невідворотними. Вивчення таких граничних, перехідних періодів дає змогу дослідникам простежити та вивчити не лише їх особливості та рушійні сили, а й певні закономірності та результати.

Варто зауважити, що Ніжин, завдяки своєму географічному становищу, опинився у глибокому тилу від театру воєнних дій та його населення не сильно потерпало від результатів військових дій. Разом із тим, ніжинці на хвилі патріотизму, у міру сил та можливостей, намагалися допомагати діючій армії різними шляхами (запис у ополчення, грошові збори, допомога речами та продуктами, розміщення поранених та біженців). Однак слід відзначити, що війна не сильно змінила патріархальний уклад життя містян. У місті

продовжував зберігатись доіндустріальний тип господарювання. Основною галуззю господарства залишалось сільське господарство (рільництво, скотарство, городництво та садівництво) у якому була зайнята лівова частка працездатного населення міста. Його технічна відсталість, слабка організація управління, незначні капіталовкладення обумовлювали її низьку прибутковість. Не дивлячись на війну (а можливо, і у деякій мірі завдяки їй), у місті почала зароджуватись фабрично-заводська промисловість. Ряд об'єктивних та низка суб'єктивних причин суттєво гальмували цей розвиток. На прикладі Ніжина можна побачити боротьбу та протистояння нового типу капіталістичних відносин та феодално-цехових, з їх обмеженнями, замкнутістю та іншими перепонами. Єдиною реальною прибутковою галуззю залишалась торгівля, яку до своїх рук прибрала єврейська громада, витісняючи греків. Але й торгівля розвивалась скоріше за інерцією, ніж завдяки удосконаленню комерційної інфраструктури.

Війна сильно вплинула та змінила соціальну структуру міського населення. Перевага міщансько-козацького елементу люмпенізувало місто, перетворивши його на провінційне «захолустье». Відсутність дієвого міського самоврядування та ефективної самоорганізації місцевого населення, вимагали не лише проведення кардинальних реформ, а й ставили перед містом реальну загрозу деградації та перетворення на село. Бідність міського населення, таким чином, являла собою не лише гостру економічну, а серйозну соціальну проблему.

Необхідно відзначити, що дослідження даної проблеми не вичерпується нашим дослідженням. Розглянуті нами документи є логічним продовженням статистико-топографічних описів міста середини XVIII – початку XIX ст. (1766 р., 1783 р., 1786 р. «Черниговского наместничества топографическое описание» О.Ф. Шафонського, 1804 р.). Їх комплексне вивчення та аналіз можуть стати у пригоді дослідникам та краєзнавцям. Свого подальшого наукового вивчення потребує саме динаміка розвитку міста, його фінансово-економічна база, соціальна структура населення, її зміни, виявлення готовності/неготовності простого населення до кардинальних змін та прийняття реформ.

Література

1. Лейберов О. О. «Побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...» Участь населення Ніжинського

повіту у Кримській війні 1853–1856 років. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2008. Вип. 6 (9). С. 58–64.

2. Сидоренко О. С. Благотворительная деятельность населения Черниговской губернии во время Крымской войны 1853–1856 гг. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, III (7), Issue: 42, 2015, с. 27–30.

3. Тупота О. Кримська війна 1853–1856 рр. в історії Чернігівської губернії (за матеріалами газети «Чернігівські губернські відомості»). *«Кримська війна»: історія та уроки. 1853–1856 рр.: [Збірник наукових праць]*. К., 2013. С. 216–220.

4. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте). *Филологические записки*. Вып. 6. Воронеж, 1911, 912 с.

5. Русов А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. Чернигов, 1898.

6. ВДАЧОН. Ф. 343, Оп. 1, Спр. 778, Сведения о состоянии благополучия города Нежина Черниговской губернии в 1855 году, Арк. 29–33 зв., Свод сведений о благосостоянии города Нежина Черниговской губернии в 1853 году., Арк. 35– 42 зв., О числе свидетельств разбиравшихся на торговлю и промышленность по городу Нежину ежегодно в течении последних трех лет, 1855 г. Арк. 43–45, Ведомость Нежинского окружного управления о количестве земель казенных и казачьих за 1852 – 1855 гг., Арк. 46–54.

7. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць* / Ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.), М. Ф. Дмитрієнко (заст. відп. ред.), В. В. Томозов (заст. відп. ред.), С. Б. Хведченя (відп. секр.), Я. В. Верменич, І. Н. Войцехівська, О. П. Реєнт, Р. І. Сосса; Упорядн. С. Б. Хведченя. НАН України. Інститут історії України. Число 12. К.: Інститут історії України, 2012. 240 с.

8. Зозуля С. Етнографічні записки Я.М. Почеки. *Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія: «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України»*, № 14. Випуск 29 (32), 2021, 228 с.

9. Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Нариси історії України XIX - початку XX ст. Ніжин: «Аспект», 2001, 490 с.

10. Доценко А. Ніжин і Ніжинський повіт. Маловідомий опис 1804 року. *Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія: «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України»*, Випуск № 28(31)2020; с. 187.

References

1. Leyberov, O.O. (2008). «Pobuzhdennye chuvstvom vernopoddannyeskoy predannosti y vostorzhennoho umylenyya...» Uchast naseleण्या Nizhynskoho povitu u Krymskiy viyni 1853–1856 rokiv [«Inced by the feeling of loyal loyalty and enthusiastic affection...» The participation of the population of Nizhyn County in the Crimean War of 1853–1856]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn Antiquities*. Iss. 6 (9). P. 58–64. [in Ukrainian].

2. Sydorenko, O.S. (2015). *Blahotvorytel'naya deyatelnost naselenyya Chernyovskoy hubernyy vo vremya Krymskoy voyny 1853–1856 hh.* [Charitable activity of the population of Chernihiv province during the Crimean war of 1853–1856]. *Science and Education a New Dimension*. Humanities and Social Sciences, III (7), Issue: 42, 2015, P. 27–30. [in Ukrainian].

3. Tupota, O. (2013). *Krymska viyna 1853–1856 rr. v istoriyi Chernihivskoyi huberniyi (za materialamy hazety «Chernihivski hubernski vidomosti»)*. [The Crimean War of 1853–1856 in the history of Chernihiv province (based on the materials of the newspaper «Chernihivski gubernski obstivi»). «Krymska viyna»: istoriya ta uroky. 1853–1856 rr. - Crimean War: History and Lessons. 1853–1856. Kyiv. P. 216–220. [in Ukrainian].

4. Krukovskyy, A. (1911). *Staroe pedahohycheskoe hnezdo (Yz vospomynany o NezhyNSkom Ystoryko-fylohohycheskom ynstytute)* [Old Pedagogical Nest (From memories of the NezhyNSky Historical and Philological Institute)]. *Fylohohycheskye zapysky – Philological Papers*. Iss. 6. Voronezh, 912 p.

5. Rusov, A. (1898). *OpySanye Chernyovskoy hubernyy*. [Description of Chernihiv province] Vol. 1. Chernihiv. [in Ukrainian].

6. VDACHON. F. 343, Op. 1, File 778, Information on the state of well-being of the city of Nezhin, Chernihiv province in 1855, Sheet 29 - 33 vols., Summary record of the welfare of the city of Nezhin, Chernihiv province in 1853, Sheet 35–42 vol., About the number of evidences related to trade and industry in the city of Nizhyn annually during the last three years, 1855. Sheet 43–45, Report of the Nizhyn district administration on the number of state and Cossack lands for 1852–1855, Sheet 46–54.

7. Bachynska, O. (2012). «MalorosiyNSki kozaky» XIX st.: sotsio-demohrafichna kharakterystyka ta terytorial'ne rozselennya [«Little Russian Cossacks» of the 19th century: socio-demographic characteristics and territorial settlement]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennya v Ukrayini: Zbirka naukovykh prats*. Ed. H.V. Boryak, M.F. Dmytriyenko, V.V. Tomozov, etc. Iss. 12. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny Publ. 240 p. [in Ukrainian].

8. Zozulya, S. (2021). *Etnohrafichni zapysky YA.M. Pocheky* [Ethnographic notes of Y. M. Potchecha] *Nizhyns'ka starovyna - Nizhyn Antiquities*. № 14. Iss. 29 (32), 228 p. [in Ukrainian].

10. Ovdiienko, P.P., Strashko, YE.M. (2001). *Narysy istoriyi Ukrayiny XIX - pochatku XX st.* [Essays on the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. Nizhyn: «Aspekt» Publ. 490 p. [in Ukrainian].

10. Dotsenko, A. (2020). *Nizhyn i Nizhynskyy povit. Malovidomyy opys 1804 roku* [Nizhyn and Nizhyn district. A little-known description of 1804]. *Nizhyns'ka starovyna - Nizhyn Antiquities*. Iss. 28(31); P. 187. [in Ukrainian].

O. O. LeiberoV

Senior lecturer in the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn
lejberov@ ukr.net

The City of Nizhyn During the Eastern (Crimean) War of 1853–1856

The article deals with the examination and analysis of the socio-economic situation of the provincial town of Nizhyn, Chernihiv province, during the Eastern (Crimean) War, in which the Russian Empire suffered a significant defeat and was forced to carry out the so-called «Great Reforms» of Alexander II. On the basis of archival sources newly introduced into scientific circulation, the author considered various components of the problem. Special attention is drawn to the study of the social structure of urban population. The extensive statistical base involved by the author proves that the basis of the city's residents consisted of representatives of two tax groups – burghers and cossacks. The number of representatives of privileged social groups that made up the top of the city was only a few percent. The sex-demographic structure of the city's population was studied, in which the majority were men, which was caused by the war. Among the different ethno-confessional groups of the city's population, special attention is paid to Greeks and Jews. The author concludes that the latter are gradually displacing the Greeks from the sphere of urban trade and industry. In turn, the Greek community is quantitatively reduced and loses all its economic privileges.

The author of the study analyzed all spheres of economic development of the city - agriculture, trade, industry and crafts. As a result of studying the statistical data, we came to the conclusion that Nizhyn in some way resembled a large village. Agriculture prevailed here, on which all other industries were oriented. The incomes of the population were insignificant, which made further development of the city's economy impossible. Taxes and fees were collected from the population regularly and fully. At the same time, the city's population actively participated in various measures of the provincial administration to support the active army.

Key words: Nizhyn, Crimean War, socio-economic situation, agriculture, industry, trade, crafts.